

La Família Torromé: Introducció a l'estudi d'una família de dramaturgs del tombant del segle XIX

Jacob Mompó Navarro¹

Resum: Aquest article tracte sobre la significació de la família Torromé quant al teatre valencià del segle XIX i les primeries del XX. Aquesta família quasi no és gens coneguda quant als estudis de Literatura Catalana ni en estudis sobre el teatre valencià. En aquest treball tractem de definir la seua trajectòria a través de la premsa coetània i tractem d'establir l'autoria de les seues obres, sovint confosa als catàlegs.

Paraules clau: Família Torromé, Teatre valencià, segle XIX, segle XIX.

Abstract: This article focus on the role of Torromé's family within the Valencian theater of the late 19th Century and the Early 20th Century. The mentioned family is almost unknown in studies of Catalan literature, generally, and in studies of Valencian theater particularly. In this work, we try to define the trajectory of the three through the press of that time and we try to establish the authorship of his works, which are so often confused at the catalogs.

Keywords: Torromé Family, Valencian theater, 19th Century, 20th Century

El treball que ací us presentem versa entorn la família dels Torromé, una família valenciana vinculada al món teatral de finals del segle XIX i principis del XX i que ha passat quasi inadvertida al llarg dels diferents treballs sobre teatre valencià que tracten l'època suara esmentada. Treballem, doncs, per tal d'intentar donar a conèixer la línia biogràfica i la producció teatral de Leandre Torromé, el pare, i els seus dos fills Leandre i Rafael Torromé i Ros. Al llarg d'aquest article, però, tractarem d'esbossar la trajectòria dels tres a través de la premsa de l'època i intentarem d'establir l'autoria de les seues obres, en tant que sovint, en diferents repertoris bibliogràfics, tots tres autors es confonen.

L'interès per l'esmentada família naix arran la troballa del manuscrit d'una obra de teatre anunciada a una pàgina web d'antiquaris i col·leccionistes. El títol era *La molinera de Silla* i el seu autor, Leandre Torromé. Per a mi, l'autor era un complet desconegut, així és que em vaig decidir a buscar informació sobre ell. Una fullejada a escassos treballs sobre el teatre valencià on es parlava de Torromé em deixà entreveure, en una primera ullada, que es tractava d'un actor més o menys afamat a la València de l'època i que, ocasionalment, escrivia alguna obreta. Vaig decidir doncs realitzar una cerca pels catàlegs per veure quines obres tenia. Entretant, la lectura de *La molinera de Silla* em resultà del tot divertida, així és que decidí llegir una altra de les seues obres que apareixien als catàlegs de les biblioteques, *Les choyes de Roseta*. El que em cridà l'atenció en aquesta ocasió fou la presència al final de l'obra, d'una pàgina amb títols d'obres de Leandre Torromé (Torromé, Leandre: 1874, pag. 79).

---

¹. Filòleg, Universitat de València.

Allí figuraven, a data de 1874, onze obres de teatre i sis llibrets de sarsuela, 17 peces teatrals doncs, que convertien, al meu parer, Leandre Torromé, en un dramaturg no del tot ocasional. Per bé que de les 17, tan sols 2 eren en valencià (*Les choyes de Roseta* i *Les festes del Centenar*, a propòsit del centenari de la canonització de san Vicent Ferrer).

Consulta obligada, arribats en aquest punt, era la dels bibliògrafs valencians de l'època. D'aquesta manera, Constantí Llombart, a *Los fills de la morta viva*, ens explica: “Actor distinguit y aplaudit poeta dramátich, vingué á la llum de la vida en Leandre Torromé en la ciutat de Valencia, y fon batejat en la parroquia de Sant Joan del Mercat de la mateixa. Estudià en la Universitat lliteraria lo Bagillerat en arts, y Medicina en l'Hospital General, [...]; empero l'afició decidida que sentia per l'art dramátich l'impulsà á deixar sos estudis y á contractar-se com actor, mostrant excel·lents facultats en la dificultosa professió á que es dedicava. [...] Casat nostre simpátich actor, y habent demprés enviudat, quedant-li sols una filla d'aquest matrimoni, tornà altra vegada á matrimoniari, y tingué de sa segona muller [...] Na Pelegrina Ros, nou fills, entre els quals dos, Leandret y Rafel, se dedicaren al cultiu de la literatura, demostrant per a ella facultats molt dignes d'apreci.” (Llombart, Constantí: 1879, pag. 514)

Llavors, trobem que tant el pare com els dos fills s'han dedicat en major o menor mesura a la creació dramàtica. A sota de l'article sobre Leandre Torromé, en una nota al peu, Llombart indica: “En Leandre Torromé y Ros, esperança falaguera del país en què va nàixer, desgraciadament morí, als vint y dos anys d'edat en l'Habana, atacat per l'epidèmia dominant en la illa, deixant escrites [...] les obres dramàtiques titulades: *Los mohicanos*, *Lo que vale una mujer*, *Los Miserables*, *El Uniforme* y *La Paz del hogar*.” (Ibidem., pag. 519)

Llavors em vaig adonar que a les recerques que havia fet als catàlegs vaig obtenir resultats que eren obres tant del pare com del fill. I seguint amb la recerca vaig arribar a la conclusió que, sovint, alguns catàlegs confonen obres del pare amb les del fill i viceversa, i fins i tot amb el germà, de nom Rafael, que no s'hauria de prestar a tanta confusió, existeixen de vegades errades en l'atribució de l'autoria. En aquest sentit, Josep Ribelles Comin, ens indica a l'índex d'autors: “Torromé y Ros (Leandro), actor” (Ribelles Comin, 1978, pag. 725) Però Torromé i Ros, el fill del nostre autor, no va ser actor i recorrent les pàgines a què ens remet l'índex detectem que el bibliògraf li atribuïa obres que eren del seu pare.

Aquest extrem el podem confirmar després de la consulta de la premsa de l'època. I és ací quan ens adonem del gran treball que van desenvolupar autors com Constantí Llombart o Josep Ribelles Comin. En efecte, avui, des de la comoditat de la nostra butaca, a la nostra habitació, podem consultar una gran quantitat de premsa, amb notícies d'estrenes d'obres de teatre, però també amb notícies que ajuden en gran mesura a anar traçant una línia biogràfica, encara que siga esquemàtica, de cada autor i poder així identificar amb relativa facilitat l'autoria de cada obra. Així doncs, seguint la premsa trobem moltíssimes notícies de mitjans segle XIX sobre funcions teatrals on Leandre Torromé, pare, era part integrant de l'elenc d'actors de la companyia. I no el trobem només a la ciutat de València. Torromé actua arreu de l'Estat.

En aquest sentit, i com a mostra, *El correo de los teatros*, el 4 de maig de 1851 ens el situa a Màlaga on, després d'haver reduït el nombre d'actors de la companyia dramàtica adverteix que “La compañía se halla en el día solo con los actores don Leandro Torrôme, primer actor bastante apreciado por el público de esta Ciudad.”

Un any després, el 30 de setembre de 1852 *El Clamor Público* redacta: “TEATRO DE MALAGA. Con fecha del 23 nos escriben de aquella ciudad: La compañía de verso ha empeñado sus Trabajos con muy buen éxito, habiendo sido muy

aplaudida. En ella figuren la simpática primera actriz doña Mariana Badia, la Valencia, Mazquez, Muñoz, y los señores don Leandro Torromé, Valladares, Muñoz, Montijano, Barredal, Ortiz y otros varios.

Una de las producciones que más han gustado es el drama *El anillo del Rey*, donde fue muy aplaudida la señora Badia al final del primer acto, el señor de Torromé al final del segundo, y al concluir el drama todos los demás actores”.

D'altra banda, el diari *El Enano*, el 28 de setembre de 1855, ens situa com a “segundo galán joven” al Teatre Principal de València.

Per la seua part, el 4 de juliol de 1856, en una notícia que reflecteix el regust típic per les distraccions teatrals de l'època publicada a *El Clamor Público*, podem llegir: “Considerando la empresa que ningún otro coliseo de los de Madrid reúne las mejores circunstancias que el circo de Paul para establecer el Teatro de Verano, ya por lo espacioso del local, ya por la mucha ventilación que respira, se decidió a contratarlo; pero no contenta con aquellas favorables circunstancias, y queriendo darle un verdadero carácter de recreo, ha hecho colocar en el patio del salón una fuente cuyas aguas aumenten la frescura, y varias macetas con flores y arbustos en los costados del mismo salón para que su fragancia purifique la atmósfera. Asimismo ha dispuesto que, á fin de que el público no carezca de distracción en los entreactos, se coloquen también en el local del tiro de pistola que se ha puesto en comunicación con el salón del teatro, varios juegos franceses iguales á los que se hallan en los jardines de bailes de París. La empresa se propone que la mayor parte de las funciones sean de un género divertido, y que el público disfrute en una misma noche de la comedia, el canto y el baile. Al efecto ha contratado la compañía que á continuación se expresa: Sección de verso. ACTRICES. Doña Juana Samaniego, Josefa Rizo, Concepción Andrade, Cándida Dardalla, Adela Guerrero, Luisa García, Isabel Arguelles, Concepción García. ACTORES. Don José Dardalla, Francisco Oltra, Manuel Pastrana, Leandro Torromé, Antonio Zamora, Benito Pardo, José Guerrero, Francisco Pardo, José Ponce de León.”

Així mateix, el 12 de novembre de 1865 *El Lloyd Español* es refereix a ell com a “segundo galán” de la companyia de declamació del Gran Teatre del Liceu de Barcelona. Igualment, resseguint la premsa trobem notícies sobre la gran quantitat d'obres que s'estrenaren en el seu benefici. En aquest sentit, era un dels actors més recurrents a l'hora d'interpretar les obres d'Eduard Escalante, i aquest, escrigué moltíssimes obres a benefici seu. A tall d'exemple podem citar *La xala*, *Un torero d'estopa*, *Des de dalt del Micalet* o *El bou la mula i l'àngel bobo*, entre d'altres.

Veiem, doncs, com al llarg de la segona meitat del segle XIX Leandre Torromé és un autor distingit que actua arreu de l'Estat a teatres més o menys prestigiosos. Així i tot, entre actuació i actuació, el nostre autor trobà temps per a la redacció de diferents obres, sovint dutes a escena sobretot arreu del territori valencià. Al llarg de la seua carrera com a dramaturg, Leandre Torromé deixà un notable rastre de les estrenes de les seues obres que podem resseguir mitjançant les hemeroteques, catàlegs y ressenyes. En aquest sentit, podem citar com a obres seues *Diabluras de Serafina*, *La silla de Espinas*, *Los políticos del día*, *Astronomía de amor*, *Los pozos de sangre*, *Agapito*, *Pescar por partida doble*, *Pelillos a la mar*, *Les festes del sentenar*, *Las bodes de D. Canuto*, *Los dos socios*, *Agencia teatral*, *El cojo de Sariñena*, *El oso del Norte y el oso del Mediodía*, *El buey Apis*, *La molinera de Silla*, *Telegrafia de amor*, *Les Choyes de Roseta*, *Luchas Civiles*, *Pobres i richs* y *Tenorio y Mejía*. Aquestes quatre últimes, en diferents catàlegs són atribuïdes erròniament al seu fill Leandre Torromé i Ros.

Pel que fa a aquest últim, hem vist més amunt com Constantí Llobart, a l'obra citada, ens diu que Leandre Torromé i Ros va ser un jove poeta i dramaturg que

morí sobtadament als 22 anys a Cuba. Alguns diaris del moment, però, situen l'edat del malaurat autor en 18 anys. Siga com siga, el 26 d'abril de 1876, *El Imparcial* feia pública la llista de destinats a l'illa de Cuba “en virtud de propuesta hecha por la Dirección de Administración militar” i entre ells trobem el jove Leandre Torromé i Ros. Tan sols cinc mesos després les notícies des de La Habana prenen un altre caire. D'aquesta manera, d'entre les necrològiques de l'època, que segurament afectarien tristament el públic valencià, destaquem la de *El graduador* del 8 de setembre de 1876 on comunicava que “Tenemos el sentimiento de participar a nuestros lectores que, el joven e inspirado poeta valenciano, D. Leandro Torromé y Ros, hijo del apreciable actor de este nombre, acaba de fallecer en Cuba, víctima de la fiebre amarilla, cuando apenas empezaba a sonreírle la fortuna.”

També la del 13 de setembre de 1976 de *La correspondencia de España*: “Los periódicos de Valencia han publicado una terrible noticia a los aficionados a las Bellas Letras. El día 2 de julio último falleció en Cuba, víctima de la fiebre amarilla, el teniente de administración militar, D. Leandro Torromé y Ros. El joven Torromé se había distinguido mucho desde niño en el cultivo de la literatura. Ha muerto a los 18 años de edad, cuando era, no ya una buena esperanza, sino una realidad para la literatura, pues se han representado con muy lisonjero éxito en los teatros de España varias obras suyas, entre ellas *La paz del hogar*, *Lo que vale una mujer*, y un arreglo titulado *Los Miserables*”.

Pel que fa a la data de la seua mort, que la notícia anterior situava el 2 de juliol del 1876, també detectem un ball de dades, en tant que el 27 de maig de 1877 a *La Academia: revista de cultura hispano portuguesa latinoamericana* podíem llegir: “Don Leandro Torromé y Ros, joven poeta dramático, muerto en Cuba en 17 de Julio, contando sólo la edad de 18 años; había dado á la escena los dramas y comedias *La paz del hogar*, *Lo que vale una mujer* y *Los Miserables*; y dejó inéditas las tituladas *El uniforme*, *La seducción* y *La hija del comerciante*.”

D'altra banda, els homenatges, en forma d'estrenes i representacions de les seues obres, no es feren esperar. Així doncs, el 17 de novembre de 1876 el *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, publicava: “En breve se pondrá en escena en el teatro de la Comedia una pieza en un acto titulada *El uniforme*, original del joven oficial de administración militar D. Leandro Torromé y Ros, autor de varias obras dramáticas y que ha fallecido recientemente en la Habana a los pocos días de su llegada de la Península. Hemos oído hacer grandes elogios de esta obra póstuma y no dudamos que los numerosos amigos del finado y el público que tanto favorece aquel coliseo acudirán a rendir un tributo de cariño á la memoria del malogrado autor”.

La mort li sobrevingué, doncs, en plena joventut i així i tot li permeté de deixar-nos-en testimoni de la seua habilitat literària en no poques ocasions –atenent a la precocitat de la seua vida- com posa de manifest l'estrena de les seues obres dramàtiques esmentades, *La paz del hogar*, *Lo que vale una mujer*, *Los Miserables*, *Los mohicanos*, *El uniforme*, *La seducción* y *La hija del comerciante* però també en forma de nombrosos poemes i epigrames en diverses revistes valencianes i exemples de narrativa, també en publicacions periòdiques, com és el cas de la llegenda *A la playa*, publicada per entregues al *Boletín revista del Ateneo de Valencia* des del 30 de novembre de 1872 fins el 15 de maig de 1873.

La desgràcia no abandonà encara la família dels Torromé i, en aquest sentit, dos anys després de morir Leandre Torromé i Ros, en maig del 1878, la premsa es feia ressò de la mort del cap de família deixant així els seus sense el suport econòmic amb què comptaven, extrem aquest últim que podem constatar a la publicació del 2 de maig de 1878 a *La Correspondencia de España*: “Ha fallecido el modesto y apreciable

actor de caràcter D. Leandro Torromé, uno de los actores más queridos del público valenciano. Su familia queda huérfana y sin recurso”.

De nou se succeïen les notícies de la seua mort i articles en record de qui havia sigut un dels referents de la interpretació al teatre de la València de finals del segle XIX com el que hom podia llegir el 7 de març de 1879 a *La Academia: revista de cultura hispano portuguesa latinoamericana*:

“Cuatro líneas, antes de terminar, consagradas á los actores fallecidos durante el año de 1878 [...] [Leandre Torromé] casi constantemente había trabajado en los teatros de Valencia, contaba profundes simpatías entre el público de aquella capital, tanto por su mérito artístico y la fidelidad con que traducía invariablemente el pensamiento de los autores, como por las prendas de su carácter [...] No está la escena española tan abundante que merezcan olvido los nombres de los actores que acabo de citar, y cuya muerte constituye una sensible pérdida para el arte”.

Anys més tard, el 24 de febrer de 1924, *La correspondència de Valencia* publicava una entrevista a Rafael Torromé i Ros on aquest explicava: “Mi padre dió a la familia un carácter inglés, de gran afecto y ternura. Nuestra casa era un verdadero nido de amor. Por eso, cuando la muerte clavó su zarpa en ella, pronto se desmoronó todo. La muerte de mi hermano Leandro fué la causa de la de mi padre”. Si la tristesa per la mort prematura del seu fill va ser la causa o no de la mort de Leandre Torromé no ho sabem. El que sí que és cert és que el jove Rafael Torromé hagué d’agafar ben prompte les regnes de la família.

Però tornem, de nou, a l’obra citada de Llobart. L’índex d’autors ens remet a un capítol dedicat a Rafael Torromé, però quan accedim a la pàgina indicada el que trobem és *Leandre Torromé i Ros*, com a títol del capítol. Realment la informació correcta ens la dona l’índex. És tracta d’una petita biografia de Rafael Torromé. Aquest, Rafael Torromé i Ros, també dedicà gran part de la seua vida al conreu de la literatura. Professionalment, el menú dels Torromé es dedicà al periodisme inicialment i, després, ingressà al cos de funcionaris com a inspector d’educació. Així, el 1891 el trobem a la llista de membres del Ateneo Científico, Literario y Artístico de Madrid essent el soci número 5.628 i domiciliat al carrer de La Ballesta número 27 de la capital madrilenya. El 1909, a la mateixa llista el trobem domiciliat al carrer d’Atocha número 2 i el 1922 al de Floridablanca número 3. (Ateneo de Madrid, 1891, pag. 103; 1909, pag. 82 i 1922, pag. 96)

L’any 1904 “Don Rafael Torromé disertó en los días 22 de Diciembre, 14 y 29 de Enero, sobre el tema *La ciencia de expresar las ideas como introducción á una nueva Pedagogía*”, segons el discurs de Segismundo Moret (Moret, Segismundo: 1904, pag. 55). D’altra banda, Almenys durant els cursos de 1904-1905 i 1905-1906 el trobem exercint de professor a la Escuela de Estudios Superiores del Ateneo de Madrid amb els programes *La ciencia de la educación* y *Los instintos y la educación*, respectivament (Ateneo de Madrid, 1904, pag. 45 i 1905, pag. 114). El 22 de març de 1913 realitzà una conferència pedagògica a El Ateneo de Madrid intitulada *El alma del niño* (Azaña, Manuel, 1913, pag. 27). El 7 de novembre de 1922 tornava a conferenciar a El Ateneo de Madrid amb una comunicació titulada *La Euforia y la supereuforia como elementos biológicos* (Garcia, Martí, 1922, pag. 22).

Malgrat tot, a més de nombrosos articles i llibres sobre el tema de l'educació, el menut dels Torromé també robà temps al seu ofici principal i s'interessà pel món del teatre. En aquest sentit, podem citar Rafael Torromé com a autor de *En busca de la fortuna*, *Horacios y Curiacios*, *El loco del torbellino*, *Sentir y pensar*, *Barres de ferro i sang* i *La 1a nit de Maig*, que el seu autor diu a l'entrevista adés citada que és “el primer drama escrit en valencià”. Les dues obres en valencià d'aquest autor, en ocasions li són atribuïdes al pare.

D'altra banda, i centrant-nos per finalitzar ara en una obra del pare, un dels aspectes que més m'han cridat l'atenció al llarg de la recerca per en la xarxa és la gran quantitat de pàgines i fòrums propers al sector secessionista de la llengua on apareix el nom del nostre autor. Aquest fet és degut al següent títol: *Les choyes de roseta. Drama en tres actes i en vers, escrit en català per don Serafí Pitarra (Frederich Soler) y traduït y arreglat a la escena y costums valencianes per don Leandro Torromé*. Inevitablement associen la paraula “traducció” a un fet clarament diferenciador de la llengua. El que fa el nostre autor però, és adaptar, amb major o menor fortuna, el drama català a un suport més pròxim als valencians de la seua època. En aquest sentit, Torromé trasllada l'acció d'Hostalric a “algun poble indeterminat pròxim a València” i no dubta ni un instant a alterar sensiblement el text de Serafí Pitarra a fi d'encabir-lo en un format, sovint més humorístic, més adient per al públic valencià.

A tall d'exemple, al text de Frederic Soler podem trobar en una escena ambientada en la guerra del Francés:

“Prenem tots les carabines / molts no'n tenien, bastons / i ens amaguem pels turons / darrera roures i alzines / ja venen –diu- endavant / tothom preparat estava / eren deu-mil i els manava / el seu general Chabran / Arribem, descàrrega, Rom! / ventals-hi escopetada / Au, que van de retirada / Vinga metrallada i Bom!”

La “traducció” que fa Leandre Torromé és:

“Per fi donen el atac / els franchutes maleïts / i arribaven uns confits / que mos feen com un tac / Però els valents espanyols / que no es paren en pelillos / feren de tots aquells pillos / un potaque de fesols / Pim...pam... que carnisseria / descàrrega per ací / ruuum dos bombes per allí / bom! Un infern pareixia / y havia una criatureta / que al vore caure una bomba / molt més gran que una simbomba / li arrancava l'espoleta. / I hagué un valencià bisarro / que al caure una granà / a la metxa s'acostà / i en ella ensengué el sigarro ”

Com veieu, es tracta d'una “traducció” d'allò més peculiar. Però, siga com siga, d'entre els motius que dugueren Torromé a adaptar *Les joies de la Roser* trobem que havia sigut una obra amb una certa acceptació entre el públic català i que, amb l'oportuna adaptació, també seria ben acollida a València. D'altra banda era un tema, el de les guerres carlines, que ja havia tractat anteriorment a *Luchas Civiles*. I, si em permeteu, un últim detall sobre l'adaptació de *Les Joies de la Roser*: L'obra de Serafí Pitarra acaba amb un solemne “ja estem en pau”. Però Leandre Torromé explica en una nota a peu de pàgina: “Así termina el drama català. Final perfectament arreglat a

les prescripcions del art i la indole de l'obra; però circumstàncies especials de localitat han obligat al traductor a finalitzar *Les choyes de Roseta* en els versos següents:" i afig:

“Siñores, el desinqueta / si el públic intelichent / voldrà aplaudir indulhent, / Les Choyes de Roseta.” Un final adreçat al públic demanant els aplaudiments molt del gust dels autors teatrals valencians que recorda també el de la molinera de Silla, l'obra que ens va iniciar en aquest autor, quan diu: “el meu consell no els humilla / i apresien a Ramoneta, que oixca así una palmaeta / La molinera de Silla”

Com hem pogut observar, la família Torromé compta amb nombroses aportacions al món de la literatura en general i, pel que a nosaltres ens ocupa, al teatre valencià de finals del XIX i principis del XX. Són escassos els estudis que s'han fet al respecte i és per això que intentem amb aquest estudi introductori, que pensem aprofundir més i millor, tractar de situar la vida i l'obra d'aquesta singular família en un lloc que no siga l'oblit.

Bibliografia

Ateneo de Madrid, 1891, *Lista de los señores socios*, Madrid, sucesores de Rivadeneyra.

Ateneo de Madrid, 1909, *Lista de los señores socios*, Madrid, sucesores de Rivadeneyra.

Ateneo de Madrid, 1922, *Lista de los señores socios* ,Madrid, Grafica Ambos Mundos.

Ateneo de Madrid, 1904, *Lista de profesores y asignaturas*, Madrid, sucesores de Rivadeneyra.

Ateneo de Madrid, 1905, *Lista de profesores y asignaturas*, Madrid, sucesores de Rivadeneyra.

Azaña, Manuel, 1913, *Memoria leida en el Ateneo de Madrid por el secretario primero D. Manuel Azaña el dia 11 de noviembre de 1913, con motivo de la inauguración del curso académico, Madrid, Ateneo de Madrid.*

Garcia Martí, Victoriano, 1922, *Memoria leida en el Ateneo de Madrid por el secretario primero D. Victoriano Garcia Martí con motivo de la inauguración del curso académico 1922-1923*, Madrid, Ateneo de Madrid.

Leandro Torromé, 1874, *Les choyes de Roseta*. València, Imprempta de Piles.

Llombart, Constantí, 1879, *Los fills de la morta viva*, València, Imprenta d'En Emili Pasqual.

Ribelles Comín, Josep, 1978, *Bibliografía de la Lengua Valenciana*, vol. IV, Madrid, Servicio de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia.

Recebido para publicação em 02-08-14; aceito em 04-09-14